

Dick Harrison

De Dertigjarige Oorlog

DE ALLEREERSTE
WERELDOORLOG

1618 - 1648

1

Dertigjarige Oorlog: oorzaken en perspectieven

Op 20 mei 1631 veranderde het tot nu toe glorieuze oorlogsgeluk van de jonge huurling Peter Hagendorf in miserabel ongeluk. Samen met de andere op buit beluste soldaten van het leger van Tilly, stormde hij af op de gedoemde stad Maagdenburg om de weerspannige burgers achter de muren te onderwerpen aan een van de ergste plunderingen in de oorlogsgeschiedenis. Maar er ging iets mis. Bij de Neustädter poort werd Hagendorf getroffen door twee schoten en hij stortte ineen. ‘Dit werd mijn buit’, noteerde hij in zijn dagboek, en hij vervolgt:

Daarna werd ik naar het kamp gebracht, verbonden, want ik was in de eerste plaats van voren door de buik geschoten, en in de tweede plaats door beide schouders, zodat de kogel in mijn hemd lag. Dus bond de chirurgijn mijn handen op mijn rug, zodat hij er met de beitel bij kon. Zo werd ik naar mijn hut gebracht, halfdood.

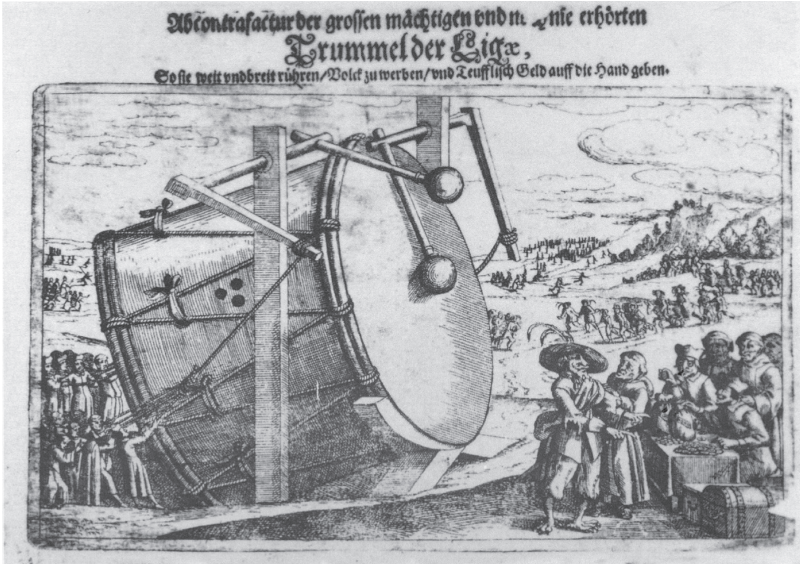
Later ging zijn vrouw Anna naar de verwoeste stad om een kussen en doeken te halen, de laatste om de wonden van haar echtgenoot te verbinden. Na een halfuur kwam ze terug met de vrouw van een oude zeeman, die haar had geholpen om het linnen te dragen. Anna had ook een kruik wijn en twee zilveren riemen en kleding te pakken gekregen. ’s Avonds kreeg Hagendorf bezoek van zijn kameraden, die hem wat van de plundering gaven, ‘iedereen gaf me wat, een thaler of een halve thaler’.

Peter Hagendorf is een van de hoofdpersonen in dit boek. We zullen hem vaak ontmoeten. Hij nam deel aan een groot gedeelte van de Dertigjarige Oorlog, van halverwege de jaren 1620 tot 1648, en heeft een dagboek achtergelaten dat pas onlangs onder de aandacht kwam van de wetenschap.

De huurling die werd beschoten bij Maagdenburg is een van de vele gewone mensen die tijdens en na de Dertigjarige Oorlog hun ervaringen, herinneringen en meningen op papier vastlegden. Ik heb ervoor gekozen om deze mensen centraal te stellen. Dit brengt zeker het risico mee dat het boek soms een wat gecompliceerde indruk maakt, met een veelheid aan stemmen die strijden om de aandacht, maar zo is het nu eenmaal. De Dertigjarige Oorlog was ingewikkeld en rommelig, en iedereen die de deelnemers aan het conflict recht wil doen, moet dat gewoon accepteren.

Tussen 1618 en 1648 werden bijna alle Europese volkeren en staten op een gegeven moment de bloedige maalstroom van de oorlog in getrokken. De vele gezichten van het conflict en de veranderende strijdarena's maakten het toen al onoverzichtelijk. Over de oorzaken van de oorlog, en de mogelijkheden tot vrede, werd intensief gedebatteerd, en een van de weinige dingen waarover iedereen het eens was, was juist dat het zo complex was. Koningen en vorsten grepen om zeer verschillende redenen naar de wapens. Cynische *realpolitik*, gedachteloos gokken, romantische ridderdromen, jeugdige liefde voor het avontuur, aristocratische zwakte voor intriges, religieus fanatisme, familieloyaliteit en pure hebzucht kwamen bijeen in één en dezelfde veldslag, in één en hetzelfde leger.

Deze diversiteit klinkt duidelijk door in de gestage stroom van geschreven bronnen die de oorlog heeft nagelaten, maar als historici proberen om de oorzaken te achterhalen en te verduidelijken wat het allerbelangrijkste was, wat de geweldsorgie drie decennia lang gaande hield, lieten tegenstrijdige interpretaties zich gelden. In een oudere historische traditie was het gebruikelijk om te verwijzen naar de oorlog als een strijd tussen katholieken en protestanten. Latere onderzoekers hebben het conflict ook geanalyseerd als een van de eerste voorbeelden van een oorlog tussen rivaliserende grootmachten om

De Katholieke Liga slaat de oorlogstrom met Satan zelf als bevelhebber. De illustratie is een typerend voorbeeld van de propagandabeelden die door protestanten in het zeventiende-eeuwse Duitsland werden gemaakt. Anoniem pamflet uit die tijd.

het Europese machtsevenwicht, een voorloper van de achttiende-eeuwse successieoorlogen en de wereldoorlogen van de twintigste eeuw. Als we de afzonderlijke krijgstonelen nauwkeuriger bestuderen, resulteert dat in nieuwe oorzaken.

In dit hoofdstuk zullen we kennismaken met de zwaarwegendste elementen van de Dertigjarige Oorlog, de rode draden die kunnen worden gevolgd tot in de meeste strijdarena's. We zullen ook een vluchtig overzicht geven van hoe historici de oorlog hebben begrepen, hoe de wetenschappelijke wereld in de negentiende en twintigste eeuw heeft geprobeerd om grip op de gebeurtenissen te krijgen.

■ **Religie, machtsverhoudingen en vroegmoderne staten**

Het opvallendste aspect van de Dertigjarige Oorlog is zijn karakter van een godsdienstoorlog. Vaak wordt het conflict afgeschilderd als de laatste, grootste en beslissende confrontatie tussen het katholicisme en het protestantisme.

De rol van de religie was lang een prominent thema in de traditionele Zweedse en Duitse oorlogsbeschrijvingen. In oudere Zweedse leerboeken wordt Gustav II Adolf afgeschilderd als een lutherse ridder die als de ‘Leeuw van het Noorden’ komt aangestormd om de Duitse broeders te redden van de paapse tirannie. De Zweedse interventie in de oorlog, net als eerder de Deense, werd verklaard met zware, religieuze argumenten. Maar dat was lang geleden. Tegenwoordig zijn wetenschappers het erover eens dat Christiaan IV noch Gustav II Adolf zich in de eerste plaats liet leiden door vroomheid toen ze hun legers naar het zuiden leidden.

Het is echter duidelijk dat de oorlog tal van religieuze elementen in zich had, zowel op het propagandapodium als in individuele gevallen, waar we zeker op terug zullen komen. Het is gemakkelijk om in de Dertigjarige Oorlog concrete uitingen van religieus fanatisme en martelaarschap te vinden, vooral als we onze historische microscoop instellen op het lokaal-historisch perspectief.

Even bekend is het aspect van strikt politieke machtsverhoudingen. Deze interpretatie gaat ervan uit dat de Dertigjarige Oorlog in de eerste plaats moet worden opgevat als een strijd tussen het Heilige Roomse Rijk onder het huis Habsburg in Oostenrijk en diens vijanden – Frankrijk, Zweden en de Duitse vorstendommen. Onderzoek in de twintigste eeuw heeft de machtsevenwichtsinterpretatie versterkt, en er zal nauwelijks een historicus in onze tijd zijn die ontkent dat daar iets in zit. Er bestaat geen twijfel dat het regime in Frankrijk, dat katholiek was en in eigen land de hugenoten bestreed (d.w.z. calvinistische protestanten), strikte realpolitik bedreef toen het zich verbond met het lutherse Zweden. De Fransen vreesden te worden omringd door de Habsburgers in Duitsland, de Nederlanden en Spanje. Door het ondersteunen van de Duitse vorsten, Turkse sultans, Scandinavische monarchen en iedereen in het algemeen die bereid was om de Habsburgse familieleden met expansieve ambities pootje te lichten, hoopten zij de nationale veiligheid van Frankrijk te verbeteren. Kardinaal Richelieu, Frankrijks sterke man in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw, handelde vanuit het oude principe dat de vijand van mijn vijand mijn vriend is. Gustav II Adolf toonde zich bij uitstek een vijand van de vijand.

In Duitsland zelf was er een ander scenario, dat herhaaldelijk werd geactualiseerd: de Duitse vorsten wilden niet dat de keizerlijke macht in Wenen te sterk zou worden. Ze wilden niet terugkeren naar de elfde en twaalfde eeuw, toen het Heilige Roomse Rijk werd bestuurd door een sterke centrale overheid en hertogen, graven en rijkssteden moesten buigen voor de wil van de keizer. Het doel van veel vorsten was eerder om de onafhankelijke positie die Brandenburg, Saksen, Beieren en de andere kleine vorstendommen zich van de veertiende tot de vijftiende eeuw hadden toegeëigend te versterken. Vanuit dit perspectief was de Dertigjarige Oorlog de laatste grote veldslag in een lange tijd tussen de Duitse centrale macht en de lokale macht van de vorsten, waarbij de laatsten het wonnen. Het zou tot 1871 duren voordat Duitsland verenigd werd, paradoxaal genoeg onder leiding van het huis Hohenzollern, dat in de zeventiende eeuw regeerde in Brandenburg en tot de gevaarlijkste doodgravers van de keizerlijke macht behoorde.

Hierbij komt nog een ander aspect van de realpolitik. Zodra de oorlog begon, kreeg hij een eigen dynamiek. Veel vorsten die het conflict in werden getrokken, hadden egoïstische doelen die gericht waren op territoriaal en economisch gewin. Anderen raakten noodgedwongen bij de oorlog betrokken; liefst waren ze neutraal gebleven, en ze wilden die status graag terugkrijgen zodra de gelegenheid zich voordeed.

Voor elke uitgave, bijvoorbeeld voor het werven van een leger, had de vorst dekkende inkomsten nodig. Elke veldtocht zorgde voor nieuwe uitgaven. Voor een klein en arm land als Zweden was deze realiteit uiteindelijk een belangrijk motief om de oorlog zich jaar na jaar te laten voortslepen. Men eiste contributies en compensaties, genoegdoening, voor de grote inspanningen. Het spreekt voor zich dat deze Zweedse winsten, indien en wanneer die uiteindelijk werden gemaakt, ten koste gingen van een ander. Vooraan in de rij van slachtoffers stond de keurvorst van Brandenburg, die in Noord-Duitsland regeerde en geïnteresseerd was in dezelfde gebieden als de Zweden. Dus moest de keurvorst op zijn beurt weer worden gecompenseerd ten koste van een ander, en ook die kon niet zomaar in de steek worden gelaten. Elke verliezer was een potentiële wreker, en alle politieke

wrekers waren geneigd om op zoek te gaan naar bereidwillige bondgenoten die vreesden voor een verstoring van de regionale machtsverhoudingen. De Dertigjarige Oorlog gaf blijk van een aantal van dergelijke kettingreacties. Wat begon als een relatief eenvoudig conflict vermenigvuldigde zich tot een onoverzichtelijke hoeveelheid van oorlogen, diplomatieke intriges en vruchteloze onderhandelingen.

Religie, machtsverhoudingen en rivaliserende eisen voor genoegdoening werden samengeweven op de complexe politieke en militaire kaart van Europa tussen 1618 en 1648. Daarnaast is er een element dat zelden wordt aangehaald in de geschiedenisboeken, maar dat duidelijk wordt als we analyseren hoe de deelnemende vorsten met hun onderdanen omgingen. De Dertigjarige Oorlog was van doorslaggevende betekenis bij het scheppen van wat historici de vroegmoderne staatsmacht noemen.

De term 'vroegmoderne staat' verwijst naar de directe voorganger van de tegenwoordige natiestaat. Een vroegmoderne staat was een rijk waarin de heersers erin slaagden om de zwakke middeleeuwse vorstenmacht achter zich te laten en veel van de maatschappelijke taken die voorheen door anderen werden uitgeoefend te centraliseren. Een typisch voorbeeld is de kerk. In de middeleeuwen was deze autonoom, of eigenlijk onafhankelijk, terwijl de kerk in de vroegmoderne staat ondergeschikt was aan de belangen van de vorst. Een ander voorbeeld is de perceptie van openbaar geweld. In de middeleeuwen konden edelen er hun eigen legers op na houden, maar in een zich ontwikkelende vroegmoderne staat was er een staatsmonopolie op geweld. Een derde voorbeeld is de organisatie van het rechtssysteem, dat vaak een enorme centralisatie en hervorming onderging. Een vierde voorbeeld is de vorming van nationale economieën met compagnieën, handelsprivileges en mercantilisme.

De noodzaak om onderdanen te disciplineren, soldaten te werven, territoria te pacificeren en inkomens te verkrijgen droeg bij aan de versterking van de centrale macht in landen als Frankrijk, Zweden en Oostenrijk. De Dertigjarige Oorlog kan vergeleken worden met een kraamkliniek van de vroege natiestaten van Europa. Het was in deze periode dat de Zweedse staatsmacht vaste contouren kreeg onder

leiding van Axel Oxenstierna. Het was in deze periode dat de Franse staat werd omgevormd tot een grootmacht onder Lodewijk XIII en kardinaal Richelieu. Het was in deze periode dat de Habsburgers serieus grip kregen op de lokale elites om hun eigen politieke en religieuze staatslijn door te drijven. Boerenopstanden werden neergeslagen en edelen die zich verzetten, werden terechtgesteld of in ballingschap gedreven.

Een tragisch voorbeeld hiervan is het lot van Bohemen. Het begon allemaal in Bohemen. De Dertigjarige Oorlog begon met de Defenestratie van Praag, toen de protestantse elite van het land zich weigerde te voegen in het Habsburgse spoor. Bij de Vrede van Westfalen, in 1648 ondertekend, werd de cirkel gesloten, en de Oostenrijkse heren van de gedefenestreeerde mannen hadden gewonnen. Bohemen was gepacificeerd en opnieuw onder het bewind van de keizer gebracht, en zou dat ook blijven. De keizer in Wenen kon dan wel zijn laatste kans hebben gemist om heel Duitsland te domineren en het protestantisme te verpletteren, maar in zijn eigen achtertuin was hij de onbetwiste winnaar. De rest is bekend. In de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw breidde het huis Habsburg zijn macht krachtig uit in Centraal-Europa, en het bouwde een imperium op dat bestond tot 1918.

Een ander aspect dat zelden zijn weg vindt naar de geschiedenisboeken is de wereldwijdheid. De Dertigjarige Oorlog was meer dan een Duitse burgeroorlog en een oorlog om het Europese machtsevenwicht. Het was in feite een wereldoorlog, het eerste gewapende conflict dat deze benaming serieus verdient. De oorlog viel samen met de eerste grote botsingen tussen de jonge Europese koloniale machten in andere wateren, met als gevolg dat afgelegen gebieden, zoals West-Indië, Brazilië, Angola en Ceylon werden meegetrokken in het conflict. Op dit punt was de Dertigjarige Oorlog een wereldhistorisch keerpunt.

■ Landsknechten

Om de Dertigjarige Oorlog te begrijpen, moet je je vertrouwd maken met de wereld van de soldaten. Het conflict viel samen met de laatste hoogtijdagen van de Europese huursoldaten. De ingehuurd soldaat

bestond zeker al sinds het vroegste begin van de geschiedenis, maar in de Europese geschiedenis wordt hij in de eerste plaats geassocieerd met het tijdperk van halverwege de veertiende tot halverwege de zeventiende eeuw.

In het kielzog van de Zwarte Dood in 1347-1352 verarmde de Europese lage adel en zag men het beroep van huursoldaat als een manier om te overleven, iets dat even sombere als voorspelbare gevolgen zou hebben. Oorlogen die anders van korte duur zouden zijn geweest, werden decennium na decennium verlengd omdat de huurlingen de conflicten een eigen leven gaven, destructieve ritmes die de heersers slechts marginaal konden beïnvloeden. Het beste voorbeeld is de oorlog tussen Engeland en Frankrijk van 1337-1453. De twee koningshuizen hadden al eeuwen ruzie over dynastieke kwesties en betwiste gebieden, maar nadat de huurlingen op het toneel verschenen, bleek het onmogelijk om een echte vrede te sluiten. Hoewel vredesverdragen werden ondertekend, bleven de soldaten rondtrekken over het Franse platteland en de burgerbevolking terroriseren, omdat ze geen andere middelen van bestaan hadden. Het is geen toeval dat het conflict de geschiedenis is ingegaan als de ‘Honderdjarige Oorlog’.

Landsknechten, ets van Daniel Hopper, rond 1530. Door hun eigenaardige kledij waren de gevreesde Duitse landsknechten gemakkelijk te herkennen, en hun kledingstijl beïnvloedde ook de mode.

DE ALLEREERSTE WERELDOORLOG

Op 23 mei 1618 gooiden protestantse edelen drie katholieke hoogwaardigheidsbekleders uit het raam van de Praagse Burcht: de Defenestratie van Praag. Dat was het startsein voor een oorlog die vrijwel alle Europese landen en hun koloniën meesleurde in een spiraal van geweld. Een halve eeuw eerder vormde de Nederlandse Opstand de opmaat tot dit conflict tussen de katholieke vorsten en hun strijd tegen het oprukkende protestantisme. Toen prins Maurits kans zag na het Twaalfjarige Bestand de strijd tegen Spanje te hervatten, aarzelde hij niet.

De Vrede van Westfalen, die na eindeloze diplomatieke onderhandelingen werd gesloten, geldt als de overwinning van de diplomatie en de geboorte van het internationale stelsel van soevereine staten zoals we dat nu nog kennen. Maar volgens velen was de prijs die werd betaald te hoog om te kunnen spreken van een positieve uitkomst. Wat begon met de Defenestratie van Praag, eindigde met een continent dat verwoest was door oorlog, ziekte en hongersnood.

Dick Harrison toont de impact van dit politieke conflict op de bevolking: op de huurling, de priester, de non, de schoenmaker, de matroos en de burgemeester. Hij kruipt in het hoofd van deze hoofdrolspelers en figuranten, en verbindt op briljante wijze de belangrijkste strijdtönen. Harrison geeft een bijzonder leesbaar overzicht van dit conflict vanuit pan-Europees perspectief.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

ISBN 978 94 0191 911 1

9 789401 919111